
NEMZETI ÉS ETNIKAI KISEBBSÉGEK TÖRTÉNETE

István, a „szent király”

Zsoldos Attila: A szent király= Korunk, 2016. 8. sz. 14 – 20. p.

Egy középkori magyar krónika Nagy Lajos király lányának – aki férjével, Luxemburgi Zsigmonddal együtt uralkodott – halálhíréhez a következő megjegyzést fűzte: „Ebben a Mária királynőben végül is kihalt a szent királyok mindkét nemű ága.” A „szent királyok” kifejezés a később Árpád-ház néven ismertté vált dinasztiát jelöli, és a krónikás azért tekinti Máriát az Árpád ház leszármazottjának, mert az Anjouk közül az elsőként magyar trónra kerülő Károly Róbert V. István magyar király lányának, Máriának volt az unokája. Károly és utódai is erre a kapcsolatra vezették vissza magyarországi uralmukat. Ez a kapcsolat később feledésbe merült, a késői utókor (máig) 1301-től és nem 1395-től számítja a „vegyes házi királyok korát”.

Az Árpád-ház számos tagja kiérdemelte a szentek glóriáját, közülük azonban csak ketten viseltek koronát: az államalapító I. (Szent) István, majd a halála után keletkezett káoszt felszámoló I. (Szent) László (1077–1095). Közülük azonban kétségtávolan István érdemelte ki néphagyományban a „szent király” rangot, amit az Aranybullában olvasható „szent király ünnepe”, az augusztus 20.-ai dátum igazol. Persze nem István volt az első uralkodó, akit szentté avattak, de ezek a királyok – Európa távoli vidékein – keresztény hitükért vértanúhalált szenvedtek; István azonban elsősorban uralkodói teljesítményével vívta ki a tiszteletet, ezért a „szent király” minősítésből az utóbbi bír nagyobb nyomatékkal.

A koronázási szabályok három feltételhez (a szertartást az esztergomi érseknek kellett végeznie, mégpedig a székesfehérvári bazili-

kában, és azzal a koronával, amely a hagyomány szerint Szent István fején volt) kötötték annak érvényességét, s valóban a török hódítás koráig a szertartás színhelye mindig Székesfehérvár volt. Viszont az első feltételen 1172-ben csorba esett: az akkori esztergomi érsek, Lukács megtagadta III. Béla királytól (1171 – 1196) a koronázás elvégzését, ezért a kalocsai érsek végezte a szertartást. A harmadik szabály viszonylag későn, 1293-ban bukkan elő a forrásokban: a korabeli oklevél szerint III. András király (1290 – 1301) uralkodói fejéke „Szent István koronája”.

A koronázás tehát közvetlenül, vagy közvetett módon, Szent István személyéhez kapcsolódott. Benne nem csupán az első magyar királyt, még csak nem is, mint szentet tisztelte, hanem elsősorban azt a mitikus személyt, akitől a királyok hatalma és az alattvalók jogai erednek.

A székesfehérvári törvényt nap esetében az egyházi és „állami” elemek egyensúlya figyelhető meg. Az Aranybulla írja elő, hogy az uralkodó szent király ünnepét, azaz államalapító István király egyházi ünnepét, augusztus 20 –át Fehérváron tartozik megülni, ugyanekkor adhatták elő a királyi szerviensek panaszait a királynak, az ő akadályoztatás esetén a nádornak. Feltételezhető, hogy az Aranybulla augusztus 20-ai törvénynapra vonatkozó rendelkezései nem új rendelkezésként jelentek meg, hanem egy korábban már létezett szokást foglaltak törvénybe. Idővel az Aranybullában említett törvények szerviensekre vonatkozó megszorító kitétele kibővült: nemcsak a nemesi előjogokkal rendelkező személyekre terjedt ki, de minden alattvaló számára lehetőséget biztosított, hogy a király előtt igazát keresse.

A 13. század végére III. András törvénye az archaikus fehérvári törvénnyel kapcsolt össze egy új intézményt, az országos gyűlést. A feladatkör is bővül, míg az előbbieik fő feladata a megsértett jogok helyreállítása, azaz a bírászkodás tartozott bele, az utóbbi az országos ügyek fórumává vált, melyek tárgyalására a királyi tanácsban került sor. Ebből a testületből fejlődött ki a rendi országgyűlés intézménye. Az országgyűlések időpontja és székhelye a 13. század végétől változatos képet mutatott, az utóbbiak közül Buda, Rákosmező, Óbuda, Tétény, Szeged ad otthont, Fehérvár csupán két alkalommal rendez országos gyűlést.

Mind az országgyűlés székhelyeinek kifejlődése, mind az országgyűlés elődjének tekinthető fehérvári törvénynap kialakulása háttérben Szent István személyes döntései feltételezhetők, s mindkét esetben keveredtek egymással a szakrális és a világi elemek.

Cholnoky Győző

Fejedelem születik: Bethlen Gábor imázsának kialakulása

Vincze, Hanna Orsolya: The Making of a Prince – Fashioning the Image of Gábor Bethlen = Transylvanian Review XXIV, no. 2, 3–20. p.

Bethlen Gábort 1613-ban nevezték ki erdélyi fejedelemmé. A helyi történetírás manapság hősként tartja számon, uralkodását pedig Erdély aranykoraként ábrázolják. A nyugati történetírás ugyanakkor félvad, hitszegő és törvényt nem ismerő férfiként ír róla. A fejedelem ellentmondásos megítélése a protestáns reformáció és a harmincéves háború zavaros időszakára vezethető vissza. Bethlen Gábor három hadjáratot is vezetett a Felvidéken a harmincéves háború során, és 1620-ban magyar királlyá választották, de erről a címéről egy évvel később lemondott. Ugyanakkor a török Porta vazallusa volt, ami kétes értékű szövetségessé tette őt a Habsburg-ellenes koalíciók szemében. A közvélemény még Erdélytől távol eső helyeken, pl. Angliában sem tudta hová tenni a személyét, mivel a Habsburg-ellenes, illetve Habsburg-párti propaganda a legkülönbözőbb mítoszokat szötte a személye köré.

A cikk arról értekezik, hogy a fejedelem hősi mítoszáat 17. századi írott források alapozták meg, amelyek közül sok propagandacélból, sőt a fejedelem megbízásából készült. A cikk szerzője a fejedelemhez kapcsolódó korabeli forrásokat elemez, és arra keresi a választ, hogy hogyan konstruálták meg Bethlen imázsát ezekben a szövegekben. Először Bethlen nyilvános megszólalásaiból és a közvéleménynek szánt leveleiből kivilágló önértékelést vizsgálja meg, majd a Bethlen személye körül kialakult propagandisztikus irodalmat.

Az a tény, hogy Bethlen eszközként használta a politikai propagandát, egyáltalán nem meglepő a barokk pamfletírás korában. De Bethlen

nem csak külpolitikájához keresett ily módon támogatást, hanem fejedelmi titulusa igazolására is, hiszen török (katonai) segítséggel került hatalomra, ráadásul a korábbi fejedelem meggyilkolása után. Bizonyítania kellett tehát egyrészt azt, hogy jogosan birtokolja a hatalmat, és hogy rendelkezik mindazon tulajdonságokkal, amelyek létfontosságúak egy uralkodó számára, másrészt pedig hogy ő külpolitikai szempontból is nagyszerű vezető. Mivel szerepet kívánt játszani az európai politikában, saját magát a nagy európai uralkodókkal egyenrangúként kellett ábrázolnia.

Az, hogy a fejedelem hogyan vélekedett saját magáról, elsősorban politikai és diplomáciai témájú leveleiből és végrendeletéből, valamint a kortársak beszámolóiból derül ki. Ezeket a leveleket az ellenfelek ellene folytatott lejárató kampányának ellensúlyozására használta. Bethlen célja az volt, hogy megnyerje magának az arisztokrácia vezetőit, akik kezében a gazdasági, katonai és politikai hatalom összpontosult Magyarországon, hiszen nélkülük semmilyen hadjáratot nem lehetett volna finanszírozni. A főnemességet mozgósító levelei nyomtatásban is megjelentek, míg más leveleit kézzel másolva sokszorosították. Persze ezeket a leveleket sokszor elfogták a Habsburgok, és ők maguk adták nyomtatásba, hogy leleplezzék Bethlen valós szándékait (de ennek a gyakorlatnak Bethlen is tudatában volt, és a levelek megírásakor számolt is vele).

A levelek visszatérő témája Bethlen törökökkel való kapcsolata és a velük szemben követendő politika volt. Bethlen a keresztény hit és a szabadság védelmezőjeként tüntette fel magát. A fejedelem legfőképp azért nem talált szövetségeseket, mert a Porta hűbérese volt, márpedig a 16. században az erkölcs, az áldozat, a szabadság megvédése és a hazaszeretet fogalmait leginkább a törökökkel szemben lehetett értelmezni. Így aztán ezt a tényt igyekezett úgy árnyalni, hogy hangsúlyozta a Portától való függetlenségét. A török csapatok erdélyi jelenléte, illetve a törököknek írott, elfogott levelei azonban némileg hiteltelenné tették ezt az érvelést. Éppen ezért – érdekes csavarral – a törökök szerepét próbálta új megvilágításba helyezni: azt állította, hogy a török nem Isten büntetése a keresztények ellen, hanem pont a protestáns kereszténység szabadság garanciája a pápista elnyomással szemben. Így lett – Bethlen logikája

szerint – a pogányból a kereszténység védelmezője: nem Isten büntetése, hanem Isten gondviselésének képviselője.

Bethlen magyar nemességhez írott leveleiben a politikai szükségességet, illetve a béke és az egyensúly fenntartásának fontosságát hangsúlyozta. Saját személyével kapcsolatban a közvetítői szerepet emelte ki: ő garantálta a békét saját birodalmi és a Habsburgok között. A hősies hazaszeretet és a hit védelmének toposzában fontos volt az önfeláldozás eleme is. Bethlen nemcsak pénzét és erejét áldozta fel, hanem a méltóságát is, amikor a béke kedvéért lemondott a magyar koronáról a nikolsburgi békében.

A fejedelem végakarata egyfajta nyilvános állásfoglalás, igazi performatív beszédaktus volt, amely a jogi és szakrális tekintély hangján szólalt meg. Különösen igaz volt ez Erdélyben, ahol az előző fejedelem, Bocskai István megteremtette ennek hagyományát: a végakarata a leendő fejedelmek számára tükörként szolgált, valamint értelmezte az emberi sorsokat. Bethlen saját elveit és politikáját foglalta össze benne; a lényeges gondolatok a kortársak előtt is ismertek voltak. Kifejtette, hogy szerinte a fejedelemségnek hűnek kell maradnia a Portához, mivel a nyugati keresztény államok segítsége túl messze van, és mire ideérnének, a török már lerombolná Erdélyt.

A fejedelmet támogató propagandairások jelentős részét egy protestáns (lutheránus és kálvinista) lelkészekből és udvari írástudókból álló szűk kör készítette. Néhányan közülük (pl. Alvinczi) már Bocskai hadjáratainak legitimálásában is részt vettek. Melotai azt hangsúlyozta, hogy Bethlen uralkodása összhangban van az isteni törvénnyel és akarattal. Fejedelemmé válását Isten gondviselése tette lehetővé, hogy megvédje az egy igaz vallást és az ország szabadságát. Bethlen az egyház védelmezője és a vallás támogatója is egyben. A kegyesség nem más, mint Isten szeretete, és mind Istent, mind a hazát édes szülőként kell szeretni. Ez az érvelés a kálvinista szövetség-elméletet tükrözi: az uralkodónak mind Istennel, mind az alattvalóival szemben vannak kötelezettségei, és ha ezeknek eleget tesz, részesül Isten áldásaiban.

Háportoni – Melotaihoz hasonlóan – egységes elméleti keretbe foglalja Bethlen fejedelemmé választását és tetteit. A hatalom Istentől való, de a gyarló emberek hajlamosak az előkelő születésű vezetőket

jobban tisztelni. Bethlent tehát mind születése, mind rangja okán tisztelni kell, mivel ősei katonai érdemeikkel szereztek hírnevet maguknak. Háportoni megismétli azt az érvelést, miszerint az emberek bűne miatt került az ország ilyen sanyarú helyzetbe, Bethlen pedig a hazaszeretettől vezérelve megpróbálta helyreállítani a régi dicsőséget.

Bethlen udvari történetírója Bocatius, majd Háportoni volt, majd azok halála után Bojti Veres Gáspár, aki egészen 1614-ig írta meg a fejedelem történetét. Ez utóbbi mű is apológia, amelynek nem titkolt szándéka a Bethlen ellenfelei által koholt vádak megcáfolása. A genealógia Bethlen őseinek katonai erényeit emeli ki, illetve Bethlen csodás megmeneküléseit a halál torkából, amelyek szintén azt bizonyítják, hogy az isteni gondviselésnek még tervei vannak vele. Új motívumként jelenik meg, hogy a Habsburgok elleni vereség után Bethlen a törököknél keresett menedéket, mert inkább hátrahagyta összes birtokát, semmint idegen elnyomás alatt éljen. Szerénységét az bizonyítja, hogy kétszer is visszautasította a neki felkínált fejedelmi címet: csak akkor fogadta el végül, amikor a szászok már a törökökhöz mentek panaszra Báthory zsarnoksága miatt. Ez a történet Bethlen bátorságát, állhatatosságát és megfontolt viselkedését domborítja ki. Bethlen megbékélést hoz a nép számára, valamint békét országa és a külső birodalmak között, uralma tehát legitim és igazságos, és Isten akaratából történt.

Az eddig tárgyalt művek leginkább az erdélyi és a magyarországi közönségnek szóltak. Készültek azonban írások a nyugati közvélemény számára is. Keserői Dajka János, egy Heidelbergben tanult diák David Pareushoz írott levelében a béke megteremtését tartja Bethlen legfőbb erényének, és katonai sikerei közül a törökök ellen vívott csatákat emeli ki. A fejedelem keresztény erényei itt nem a kiválasztottságát hivatottak alátámasztani, hanem Bethlen törökbarátságának vádját megcáfolni. Maksai Péter szintén fontosnak érezte, hogy megmagyarázza Erdély és a törökök viszonyát, és a két ellenség egymás elleni kijátszásának politikáját. A fejedelem szerinte csak gonosz tanácsadói hatására vonult török száműzetésbe.

Ezek az írások igyekeznek jó keresztényként ábrázolni Bethlent a külföldi olvasók előtt, és megváltóként, illetve törvényhozó Mózesként és Dávidként tüntetik fel (de Nagy Sándorhoz és Mátyás királyhoz is

hasonlítják). Szenczi Molnár Albert eszkatológiai keretbe helyezi az eseményeket, és párhuzamba állítja Izrael és Magyarország sorsát: a nép kollektív bűnei miatt Isten büntetése sújtja az országot, amíg fel nem tűnik egy megváltó. Bethlen propagandistái a magyar reformáció vezető alakjai voltak, míg egyik legnagyobb ellensége, Pázmány bíboros az ellenreformáció feje. Nem csoda hát, hogy a Bethlen propagandistái és ellenfelei közötti viták a vallási disputák kontextusába ágyazódtak, amelyek természetesen maguk sem voltak politikától mentesek.

A Bethlen Gábor imázsát megkonstruáló szövegek vizsgálatából kiderül, hogy nyelvezetük átvette a vallásháborúk nemzetközi retorikáját, ahol a fejedelmek a vallás és a szabadság védelmezőjeként tündökölték. A fejedelem számára az jelentette a legnagyobb kihívást, hogy hogyan tüntesse fel a törökkel való kapcsolatait úgy, hogy az Magyarországon és Európában is elfogadható legyen az előző évszázad erősen törökellenes hangulatának kontextusában. A róla készült leírásokban visszatérő toposzok a protestáns, illetve a hagyományos humanista eszmerendszerekből származtak, és apokaliptikus elemeket is tartalmaztak. Bethlen ezek alapján az ideális uralkodót testesítette meg, mivel isteni felhatalmazással bírt, hogy betöltse Isten törvényét, megbüntesse Isten ellenségeit és békét hozzon a népnek. A szerzők változatos erényekkel ruházták fel Bethlent, úgy mint kegyesség, megbocsátás, elővigyázatosság, önfeláldozás, állhatatosság, igazságosság, kötelességtudat és ájtatosság. A toposzok jelentése a szerzőtől és a célközönségtől függően változott, de jól jellemezte a Bethlen személye körüli hivatalos diskurzust. Minél távolabb volt azonban a szerző a megtörtént események valós idejétől, annál több anekdotaszerű tartalommal töltötte meg a toposzokat – így kezdődött a legendák születése.

Pethő-Szirmai Judit

A Romániai Ágostai Hitvallású Evangélikus Egyház autonómia- eszmény és nemzetiszocialista tájékozódás között Hitler hatalomra jutása előtt

Hagen, Timo: Die Führung der Evangelischen Landeskirche A. B. in Rumänien im Umgang mit Opposition und völkischem Gedankengut zwischen 1919 und der Etablierung des Nationalsozialismus 1933. = Spiegelungen. 11. Jg. 2016. 1. no. 15-28. p.

Az 1918 után román keretek között tevékenykedő Erdélyi Szász Evangélikus Egyház (Romániai Ágostai Hitvallású Evangélikus Egyház) kiterjeszti örökségét Nagy-Románia teljesebb lutheránus hívőkörére, de bázisát továbbra is az erdélyi szász közösség jelenti; másutt (mint Bukovinában, a Bánságban stb.) jobbára csak felekezeti szórványokat gondoz. Az evangélikus egyház korábban szoros kapcsolatban állt a Szász Egyetemmel, és az „Universitas” önkormányzati státuszának felszámolása után (1876) annak alapítványi jogutódjával. Miután a román állam kisajátítási politikája (föld-és egyéb vagyon elkobzása) ezt az alapítványt nagyrészt kiüresíti (1921, meg is szűnik 1937-tel), az egyházi szervezet – az ekkoriban létrejött Német-Szász Népi Tanács vagy a Nagy-Romániai Németek Szövetsége és pártformációik ténykedésétől függetlenül – a közösség legfőbb támaszává válik: a hitközségek felől fut át a Nagyszebenben székelő egyházi vezetés széles körből delegált konzisztóriumáig a kisebbségi érdekérvényesítés sokféle artikulációja és önszerveződési kezdeményezése. E körforgalomban a pángermán-”nagynémet” diskurzust folytató, német nép-ideológiai eszmék és nemzetiszocialista szövegek is már korán megjelennek. A Németországgal egyezkedő Románia utóbb, a második bécsi döntés után (1940) berlini sugallatra a kisebbségi németiség számára közjogi státuszt biztosít, s egyúttal helyi nemzetiszocialista pártjának szárnyai alá bocsátja (Antonescu-rezsim). A romániai német náciknak a bő félmillió (többségileg erdélyi szász) kisebbség megdolgozása érdekében más dolguk nincs is, mint hogy az evangélikus konzisztóriumban átvegyék a hatalmat (1941), ott tisztogassanak, így az eltérő beállítottságú püspököt is menesszék, a maguk jelöltjét állítva a helyére. (A hatalomátvétel a Népi Tanács kereteiben már 1933-ban végbemegey.)

A végkifejletekről rendelkezésre áll Johann Böhm monografikus feldolgozása (*Die Gleichschaltung der Deutschen Volksgruppe in Rumänien und das Dritte Reich 1941–1944*, 2003), az előzményekről általánosanabb körben Harald Roth referált már korábban (*Politische Strukturen und Strömungen bei den Siebenbürger Sachsen 1919–1933*, 1994). Az itt ismertetett közlemény az eddig egészében feldolgozatlan, Nagyszebenben őrzött konzisztóriumai jegyzőkönyvek (beszéddek, viták, határozatok) tükrében – a közreadásra történő előkészítés munkálataihoz kapcsolódva – röviden vázolja a háborús eseményekkel és az uralomváltással, a háború utáni inflációval megtépázott közösség sokféle elágazó belső folyamatait, melyekben végül az egyirányú birodalmi náci-német tájékozódás dominál. (A közreadás a Koblenz-Landaui Egyetem evangélikus teológiai intézeténél készül.) Az egyházi és világi küldöttek (esperesek, városi lelkészek, főgondnokok, polgármesterek, egyleti elnökök stb.) körében zajló, évente többszöri és alkalmanként több napi tartamra kiterjedő konzisztóriumai ülések jegyzőkönyvi anyagában kitapintható a nézetek formálódása, szereplők úttévesztése, de az egyházi vezetők tétova tanácsstalansága is, amivel a váratlan fejleményeket fogadják.

*

A szász közösséget egyrészt a falusi viszonylatban átfogó, a háború előtti viszonyokhoz képest megrendítő elszegényedés, másrészt a városi proletarizálódás teszi fogékonnyá a „megváltó” tévtanok befogadására. Mérhetetlenül elszegényedik az Alapítvány is. A jövedelmek példátlan inflálódása miatt a szebeni kerület egyházi iskoláinak tanítósága sztrájkba lép (1919/20). A munkabeszüntetést a konzisztórium fegyelmi ügyként kezdi kezelni, amiben kifejezésre jut a magyar időkből hozott, megcsontosodott adminisztratív beállítottsága. Az egyházvezetés azután észbe kap, sikerül kiegyeznie a sztrájkolókkal, és eltekint a felelősségre vonástól. Sőt, megtalálja a módját, hogy a pedagógus karnak a továbbiakban képviselője legyen testületben (tanítósövetség). Hasonló lépésre kerül sor egy militáns élű „parasztszövetség” létrehívása nyomán is. Ez időtájt – 1906-tól a haláláig, 1932-ig – a püspöki tisztet az idős, régi vágású Friedrich Teutsch tölti be, akinek pályája tudós teológus atyja

(Georg D. Teutsch, 1867–1893 között maga is püspök) örökében főképp mint a szász történeti örökség kutatója kimagasló jelentőségű.

Meggyűlik a baja az egyházvezetésnek az új-protestáns populáris szekták (adventisták, baptisták) térfoglalásával, melyekhez egyre több lutheránus hívó dezertál, miközben az egyház saját felelőssége is felmerül ezzel kapcsolatban. A vezetést e tekintetben alulról jövő kritika éri, az alsópapság irányából, s ennek folytatásában felekezeten belüli mozgalom szerveződik a felsőbbség elavult, „elitista” „kulturprotestantizmusa” ellen. A birodalmi német viszonylatokban már régebről ismert új-pietista „Gemeinschaftsbewegung”-ról van szó, amely a gyakorlati hitélet közösségi megerősítését propagálja, és újszerű elemeket szeretne bevezetni a rendtartásba (biblia-órák, gyermek-istentisztelet, a katolikus exercitiumoknak megfelelő közös foglalkozások stb.). A felvetéseket a vezetés újfent alapvetően tekintélyi elven kezeli, s ha végső soron hajlik is a párbeszédre, folyamatosan lépéshátrányba kerül, s a 20-as évek első felében állandó vitákba bonyolódva valóban erősen sérül a tekintélye. Majd ebben a helyzetében kezd intézkedni az egyházi adó alapvetően kényszerítő emelése érdekében. Ennek nyomán azután a belső és külső „elégedetlenkedők” a regionális sajtóra kiterjedő kritikai ösztüze zúdul az egész konzisztóriumra, „alkalmatlansággal” vagy épp korrupcióval vádolva a befolyásos képviselőket. Az ellentétek túl is mutatnak az egyházi adó kérdésén (ennek szintjét 1927-ben egyébként befagyasztják), az egyházi képviselet alá vont szász kisebbségi lét egész nyomorúságát demonstrálják. A személyeket sem kímélő vádaskodások nem egy esetben ellenreakciókat váltanak ki, amennyire a jogosítványok egyházi részről rendelkezésre állnak. E vitákba a továbbiakban a világi szféra politikai diszkussziója is fokozatosan beszálazódik.

*

1922-ben egy közíró, mozgalmatszervező bankalkalmazott, Fritz Fabritius önségélyező takarékpénztári mozgalmat indít („Selbsthilfe”) a Szebeni Mezei Gazdálkodó Egylet kereteiben, melynek – afféle narodnyik-elképzelésekkel párosult – szociálreformer célkitűzései a vállalkozás népszerűsítése során „nagynémet” nép-ideológiai („völkisch”) gondolatokkal, szász „összefogásra” buzdító jelszavakkal telítődnek. A takarékpénztári

program, mely egyre erőteljesebben megmozgatja a szász közösséget, felgyűlő tőkéjével tényleges pénzügyi segítséget is nyújt a résztvevőknek. A konzisztórium felismeri a törekvés jelentőségét, és a későbbiekben – 1930 körül, a gazdasági világválság láthatárán – együttműködési készségről tesz tanúbizonyságot, illetve saját kezdeményezésekkel is támogatja, így nemzetközi adományokra alapozott anyagi segélyezéssel, kamatmentes hitelprogrammal, egyebekkel. Ez utóbbi főként a szász peremek szóróványra váló csoportjainak belsőbb területre költöztetését vagy a falvak proletarizálódó lakosainak városi letelepítését segíti.

A „Selbsthilfe” körül időközben azonban politikai mozgalom is szerveződik, mely a nácik németországi előretörésének párhuzamában végül a nemzetiszocialista eszmék uszályába szegődik, s „megújhódási” mozgalom („Erneuerungsbewegung”) néven a bánási sváb vidékekre is kiterjedően (a szász bázistól távol itt jóval kisebb súllyal) a mindennapok részévé válik. A „megújhódási” mozgalom szintén Fabritius nevével fémjelzett célkitűzéseit az 1933 novemberében tartott „Szász Népgyűlés” alkalmából politikai programjába iktatja a Német-Szász Népi Tanács, de gondolatmenetei a világi küldötteken keresztül a konzisztórium diskurzusába is beszivárognak. A folyamat kibontakozását vonatkozó kutatás nélkül egyelőre nehéz datálni. A népiskolai könyvtárak újdonságai között mindenestre már a 20-as évek elejétől megjelennek fajelméleti kiadványok németországi importból, és tetten érhető az ezek mondanóihoz történő helyi kapcsolódás. Jól ismert Heinrich Siegmund (1867-1937) medgyesi orvos, „népnevelő”, iskolaorvosi összekötő, többször újraválasztott konzisztórium tag példája, aki a fogyatkozó „erdélyi szász néptestet” illető aggodalmakkal összefüggésben rendszeresen írogat a témáról, majd Hitler „Mein Kampf”-jának 1930-as olcsó kiadását az egyházi közlöny (!) lapjain ismertette kiemeli a „szerző” szilárd fajtudatra alapozott „népiség-eszméjét”, ami útmutató lehet a szászok számára. A feltehetőleg szélesebb körben is ható népiség-ideológia helyi összetevőjét egyébiránt a korábbi magyar asszimiláció-törekvésekkel szembeni nép-féltés már akkor megindult vészharang-kongatásában kereshetjük, immár a román etnikai bekerítés apropóján.

Friedrich Teutsch halála miatt 1932-ben aktuálissá válik utódjának megválasztása. Fabritius mozgalma amellet agítal, hogy az aktust a soros

lokális és kerületi tisztújítás egy évvel később esedékes időpontjáig elhalaszták, arra spekulálva, hogy az „új”-ra nyitottabb lelkészek vagy felügyelők kerülhetnek a konzisztóriumba, akik majd a „jövőt” képviselő, legmegfelelőbb jelöltre szavaznak. A próbálkozás azonban nem ér célt, és az addigi helyettes püspök: Viktor Glondys (1882-1949) kerül megválasztásra. Glondys a volt Monarchia Lajtán-túli szférájából, Csernovicon keresztül érkezik a háború után szász világba. Rendkívüli felkészültsége és hitvalló elkötelezettsége érdemesíti brassói lelkészi, majd szebeni helyettes püspöki állására. A helyi belterjes örökség önfogultságaitól mentes tisztánlátása, kitágult látóköre pedig képessé teszi arra, hogy egy évtized tartamára még megvédje a szász egyház morális tekintélyét a konzisztóriumot náci szellemben ostromló külvilággal szemben. Megválasztása előestéjén (kimondva – ki nem mondva válaszul H. Siegmund „Mein Kampf”-recenziójára is) nagy hatású cikket ír a faji kérdés emberiség ellenes következtetéseiről és teológiai abszurditásáról, s ebbeli meggyőződésében mindvégig hajthatatlan marad. Nevezetes lépése egy lelkészének felfüggesztése, aki belép a náci pártba. Az 1940-ben túlerőbe került szász nemzetiszocialisták kényszernyugdíjzatják, csak végső vereségüket követően térhet vissza pozíciójába végleges nyugdíjazásáig. (1933-tól írt naplóját az időszak nagy értékű kordokumentumaként közreadta a fentebb már említett Johann Böhm: *Tagebuch. Aufzeichnungen von 1933 bis 1949*, 1997.)

Komáromi Sándor

A szultán és a cár ellen: örmény terrorista radikalizmus az első világháború előtt

Oberender, Andreas: Gegen Zar und Sultan. Armenischer Terrorismus vor dem Ersten Weltkrieg. = Osteuropa. 2016. 4. no. 49-62. p. – online elérés: 2016. szept. 30.

A transzkaukázusi-kisázsiai régió évezredes geopolitikai változásai-ban felörlődő ősi Örményország utódlakossága a 19. század végére az Orosz, illetve az Oszmán Birodalmat elválasztó határ két oldalán élt: a Kaukázusontúli Orosz Kormányzóság területén, valamint Kelet-Anatólia demográfiailag csatlakozó körzeteiben. A Kaukázusontúl Perzsi-

ától, illetve éppen az Oszmán Birodalomtól a 19. században kerül cári uralom alá; utoljára az 1877/78-as orosz-török háború nyomán bővül a terület. Oroszország terjeszkedése a hanyatló Oszmán Birodalom rovására Anatólia örménységét egészében is egyre inkább az orosz orientáció irányába tereli, ami kiváltja egyúttal a Porta és a fejlődőben lévő török közvélemény gyanakvását. Ez a gyanakvás az 1914-es újabb orosz-török front további török veszteségei nyomán a politika élére került szekularizált, nacionalista „ifjútörök” mozgalom számára valóságos pszichózissá válik, ami elvezet a törökországi örmény népirtásig.

Ellentétben az 1915/16. világháborús évek eseményeihez tartozó anatóliai örmény holokauszttal a történeti irodalom alig tartja számon azonban azt az örmény terrorista mozgalmat, amely a világháborút megelőzően az éppen adott határvonal mindkét oldalán a maga nem feltétlenül szerencsés módján igyekszik szembeszállni a vallási-etnikai közösségre ránehezedő politikai elnyomással és gyarmatosítással. Mindkét térfélen döntő tényező az etnikumok és kultúrák – keresztények (örmények, grúzok) és moszlimok (azeriek, cserkeszek, kurdok stb.) viszonylag nyugodt együttélésének felbomlása, a vetélkedés a helyi érvényesülésért, amit a központi kormányzat nevető harmadikként szemlél és szít is. Erősebb súlyú a konfliktusosság természetesen az oszmán térfélen, ahol a centrum maga is moszlim, az örménység pedig tevőlegesen is kihívja maga ellen a másik oldal eszelős bosszúját. – A szakirodalom szűk köréről sokat elmond, hogy az itt ismertetendő közlemény rendre az örmény emigráció köréből származó résztanulmányokat szerepeltet hivatkozásként, tanulmánygyűjtemények mellett főképp az *Armenian Forum* vagy az *Armenian Review* hasábjairól.

Török részről annál inkább felkarolják a témát propagandisztikus céllal annak érdekében, hogy felszámítsák az esetenként nem kevés civil áldozatot is követelő örmény terrorizmus bűnlajstromát az örmény közösséggel szemben elkövetett későbbi török népirtás ellenében. Németországon belül e szellemben fejt ki aktivitását például a migráns szervezetek körében ágáló Şahin Ali Söylemezoğlu, aki *Die andere Seite der Medaille* („Az érem másik oldala”, Köln, 2005) címmel áltudományos „történeti” művét is kiadta. A könyv eufemisztikusan fogalmazott alcíme: „Mi is áll az 1915-ös kis-ázsiai tragédia (!) hátterében?” Az inter-

net-eléréssel olvasható oldalakon jól követhető az öngazoló igyekezet féligazságokkal, tényferdítésekkel próbálkozó, szánalmas stratégiája. – Andreas Oberender, a berlini Humboldt-Egyetem Kelet-Európa-történész munkatársaként jegyzett, ugyan kissé elnagyolt áttekintése egy, minden bizonnyal még folytatódó kutatás hézagpótló, első eredményeit adja közre.

Az 1877/78-as orosz-török háborúban alulmaradt, hanyatló Oszmán Birodalom balkáni veszteségei után – rejtett szeparatista törekvésektől tartva – hajthatatlan az alávetett keresztény örménység reformköveteléseiével szemben, noha az Oroszország mellett kiálló európai hatalmak az örménykérdés megfelelő kezelését a háborút lezáró berlini kongresszuson a békefeltételek közé sorolták. Az előrehaladás szigorúbb számonkérésére viszont az érintettek folytatódó panaszáradata ellenére sem kerül sor, nehogy Oroszországgal szemben a Birodalom utolsó pozícióit is végleg aláássák. (Egyébiránt Oroszországgal szemben is élhettek volna ajánlásokkal.) Az örménység sorozatos felszólamlásaira a Porta részéről sokkal inkább az elhallgattatás igyekezete a válasz. A birodalmi politika iránt addig általában lojális és türelmes örménység fiatalabb korosztályainál betelik a pohár, s a politikai artikuláció alkotmányos lehetősége híján az anarchikus cselekvés irányába fordul, s a radikalizmus az oroszországi térfélre is átcsap. Néhány radikalista párt által mozgatott fegyveres sejtjeik a 90-es évek elejétől részint helyi rendőri erők és paramilitáris kötelékekbe szervezett kurd segítők túlkapásaira válaszolnak, részint pedig az egykorú orosz narodnyik-mozgalom mottójára merényleteket szerveznek az örményellenes intézkedésekhez és cselekményekhez köthető személyek, intézmények ellen, felhíva egyben a figyelmet az örménykérdés megoldatlanságára. A figyelemfelhívás egyként szólt a vezető bel- és külföldi illetékeseknek vagy az udvari körökbe, a Birodalom vezető intézményeibe betagozódott, a néptől elszakadt örmény potentátoknak („amarák”). A nemzeti gondolat nem áll az ellenállás eszmekörének előterében; a küzdelem e Birodalmon belüli demokratikus integrálódás elképzelése (csoport-autonómia, helyi önkormányzat) körül forog.

A terrorcselekmények sora Törökországon belül 1892-ben indul Isztambul rendőrfőnökének meggyilkolásával, majd az elszabadult

kurd-örmény helyi összetűzésből fakadó, nemzetközi felháborodást keltő „szaszuni vérengzés” (1894) nyomán eszkalálódik az „adok-kapok” logikájával. Az ország egészére kiterjedő több éves – a görögséget érintő atrocitásokkal párhuzamos – pogromsorozatot, melynek felelősei között a kurdok mellett már az egyelőre illegalitásban működő „ifjútörök” erőket ott találjuk, az örmény radikálisok kétségbeesett tehetetlenségéből fakadó válaszcsepái kísérik. A 200-250 000-re becsülhető áldozatszám azonban sajnálatosan éppen az örménységet sújtja, amiből végső soron az adott célkitűzésekkel összefüggésben a terrorista módszerek kontraproduktivitása is kitetszik. (1915/16 átfogó népirtása e korai fázis veszteségeivel együtt bizonyosan eléri az 1,0 / 1,5 milliós becsléstértéket.) Az isztanbuli Állami Bank elleni, messzemenő politikai követelésekkel összekapcsolt, túszejtő rajtaütés, mely visszavonulással végződik (1896), tényleg világszerte ráirányítja a figyelmet az akut örménykérdésre, de így sem jár tényleges eredményekkel. Utóbb célkeresztbe kerül maga II. Abdul-Hamid szultán is (1905) – a II. Sándor cár elleni, annak idején (1881) „sikeres” narodnyik-merénylet mottójára –, az elkövető által elvétett pillanat szerencséjével ő azonban túléli a merényletet. A merénylők több, más terve az előkészületek során ellehetetlenül a körülmények kedvezőtlen alakulása vagy a szervezési rutin hiányossága miatt. Végül a mozgalom be is szünteti tevékenységét, az „ifjútörök” forradalmat (1909) követően pedig az örménység is – új reményekkel – áttér a parlamenti politizálásra. E remények azonban szertefoszlanak a háborúval.

Az orosz Kaukázusontúl örmény régióit a cári korszak utolsó időszakában Anatóliához képest lényegesen kiegyensúlyozottabb viszonyok jellemzik, és nélkülözhetetlen hátországát adják az anatóliai örmény ellenállásnak. Ennek feszültsége egy idő után lassan meg is terheli a cári kormányzás belső és külső egyensúlyi politikáját. Az örmények paramilitáris fellépését itt az örmény egyház teljes vagyonának meglepetésszerű cári elkobzása (1903) váltja ki, a fegyveres aktivitás azután beletorkollik az 1905-os, az azeri-örmény ellentéteket is kielező forradalmi zavargásokba. A merénylethullámnak a régió belül áldozatul esik több magas beosztású politikai és katonai vezető; maga Grigorij Golicin kormányzó véletlen szerencséjével éli túl az ellene előkészített támadást. A békétlen-

séget már a kritikus cári rendelkezés visszavonása (1905) sem képes lecsendesíteni, csak a hadsereg átfogó bevetése vethet véget a zavargásoknak (1908).

A tanulmány figyelmet szentel a terrorista harc egykorú örmény belső visszhangjának (megütközés, „szent borzadály”, távolságtartó tisztelet), a szépirodalmi feldolgozására, valamint az utókor hőskultuszának is, ami helyenként revízióra szorulhat, akárcsak a „front-manőverként” palástolt, ám előre kitervelt népirtás török tagadása. A háború végén az orosz oldalon létrejött, független Örmény Demokratikus Köztársaság területéhez Anatóliából valóban nem volt már mit odacsatolni örmények által lakott terület gyanánt. És ahhoz is hátra volt még néhány stáció, míg eljuthatott jelenbeli szuverenitásáig. A viszony pedig – Törökországgal, Azerbajdzsánnal – változatlanul feszült.

Komáromi Sándor